

ADALYA

SUNA-İNAN KİRAC AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KİRAC RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Haluk ABBASOĞLU
Oluş ARIK
Tuncer BAYKARA
Jürgen BORCHHARDT
Vedat ÇELGİN
Bekir DENİZ
Refik DURU
Serra DURUGÖNÜL
Hansgerd HELLENKEMPER
Fahri İŞIK
Havva İŞKAN
Frank KOLB
Max KUNZE
Wolfram MARTINI
Gönül ÖNEY
Mehmet ÖZSAİT
Scott REDFORD
Oğuz TEKİN
Burhan VARKIVANÇ

Yayın Yönetim / Editing Management

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA

Çeviriler / Translations

T.M.P. DUGGAN
İnci TÜRKOĞLU

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No.25
Kaleici 07100 ANTALYA-TURKEY

Tel: 0 (242) 243 42 74 • Fax: 0 (242) 243 80 13

akmed@akmed.org.tr

www.akmed.org.tr

Yapım / Production

Zero Prodüksyon Ltd.

ISSN 1301-2746

İçindekiler

Burak Takmer – Ebru N. Akdoğa-Arca	
“ <i>Ogyges'in Kişiliğinde Panyasis'in Fragmanı İçin Bazı Yorumlar: Bellerophonites Mitosu'nun Yeniden Değerlendirilmesi ve Lykia'nın Erken Taribi</i> ”	1
Tarkan Kahya	
“ <i>Patara Dark Age Pottery</i> ”	35
S. Gökhan Tiryaki	
“ <i>İvriz Kabartması Işığında Anadolu'da Şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine</i> ”	59
Mehmet Özhanlı	
“ <i>İsinda Dikme Aniti</i> ”	73
Serra Durugönül	
“ <i>Development of Ancient Settlements in Cilicia</i> ”	107
A. Vedat Çelgin	
“ <i>Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis'in Yeni Epithet ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)</i> ”	121
Burhan Varkıvanç	
“ <i>Patara'da Bir Seramik İşliği</i> ”	137
Semavi Eyice	
“ <i>Side'de Bir Bizans Hastahanesi mi?</i> ”	153
İlhan Erdem	
“ <i>Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (I)</i> ”	163
Z. Kenan Bilici	
“ <i>Köprüpazar (Belkis) Köprüsü Kitabesi Üzerine</i> ”	173
Hasan Geyikoğlu	
“ <i>Antalya'nın İlk Türk Mülki Amiri ve Kumandani Mübarizettin Ertokuş'un Faaliyetleri ve Eserleri</i> ”	187
Esin Ozansoy	
“ <i>14. Yüzyılın Başlarına Kadar Rodos'a Karşı Yapılan Türk Akınları</i> ”	203

Leyla Yılmaz	
“Antalya-Ahi Kızı Mescidi: Bir Selçuklu Binاسının Osmanlı Devrinde Yeniden Kullanımı”	211
Ayşe Aydin	
“Tarsus Aziz Paulus Kilisesi”	223
Muhammet Güçlü	
“Antalya (Pamphylia) Bölgesinde Yollar: Kesikbeli Yolu ve Son Yüzyıldaki Durumu”	237
Sait Güran	
“The Judgment on the Elmali Hoard”	249

Tarsus Aziz Paulus Kilisesi

Ayşe AYDIN*

Tarsus'da Makam Camii'nin kuzeydoğusunda yer alan ve Eski Camii ya da Kilise Camii adıyla bilinen yapı, aslında bir kilisedir (Res. 1). Kilisenin adı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, 17. yy.'da Tarsus'a gelen Evliya Çelebi burayı Eski Camii olarak adlandırır¹. 19. yy. gezginlerinden V. Langlois yapıyı Kilise Camii², C. Enlart, Petrus Kilisesi³, K. Erdmann ise Paulus Kilisesi olarak verir⁴.

Bugüne kadar kilise üzerine yapılmış detaylı bir çalışma yoktur. Tarsus ile ilgili yayınlar da kiliseye de yer verilmiş, ancak tam olarak tanıtımı yapılmamıştır⁵.

Kilise 29.89 m.x17.05 m. ölçülerine sahip üç nefli bazilikal planlıdır (Res. 2). 1971-1981 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir⁶.

Kilise, camiye dönüştürülürken kuzey cepheye ahşap çatılı son cemaat yeri, batı cephenin güneybatı köşesine ise minare eklenmiştir. Yapıda malzeme olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kilisenin asıl zemini, bugünkü yolun yaklaşık 1.20 m. aşağısında kalmıştır⁷.

Yapının güney cephesinde, alt seviyede 1.40 m.x1.78 m. ölçülerinde dört adet boyuna dikdörtgen pencere yer alır (Res. 3)⁸. İçteki iki pencere arasındaki sıvri kemerli bir açıklık sonradan kapatılmıştır. Üst seviyede iki adet 0.78 m.x1.80 m. ölçülerine sahip mazgal pencere yer alır. Bunlardan doğudaki aynı yönde bulunan boyuna dikdörtgen pencerelerden ilkinin üzerinde, batıdaki ise yine batı yönündeki pencerelerin arasında yer almıştır. Bu duvarın bitimi, çatının başladığı bölüm bir sıra kalın silme ile vurgulanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Ayşe Aydın, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33342 Çiftlikköy Kampüsü, Mersin.

Tarsus Aziz Paulus Kilisesi, 8-9 Mayıs 2000 tarihleri arasında Hacettepe Üniversitesi tarafından düzenlenen "Ortaçağ'da Anadolu Semineri"nde bildiri olarak sunulmuştur. Yapı üzerinde çalışmama izin verdikleri için Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne, yapının rölövesini temin ettiği için Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürü İ. Salman'a teşekkür ederim.

¹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Dokuzuncu Cilt, çev. T. Temelkuran - N. Aktaş - M. Çevik (1982) 137.

² V. Langlois, Eski Kilikya, çev. M. R. Balaban (1947) 47.

³ C. Enlart, Les Monuments des Croisés dans le Royaume de Jérusalem (1928) 379 vd. Lev. 152 Res. 487.

⁴ K. Erdmann, "Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit", IstMitt 8, 1958, 27.

⁵ H. Altay, Adım Adım Çukurova (1965) 99; A. Erzen, Tarsus Kılavuzu (1943) 25; L. Rother, Gedanken zur Stadtentwicklung in der Çukurova (Türkei) von den Anfängen bis zur Mitte des 14. Jhs. (1972) 48; L. Zoroğlu, Tarsus Tarihi ve Tarihsel Antıtları (1995) 52-53; A. Akgündüz, Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf (1983) 481.

⁶ Ancak, Adana Vakıflar Bölge Genel Müdürlüğü'nde yapıya ait dosyada kilisenin restorasyon projesi bulunmamaktadır.

⁷ H. Hellenkemper - F. Hild, Neue Forschungen in Kilikien (1986) 93.

⁸ Rother, age. 48 bu pencerelerin geç dönemde ait değişikliklerin ürünü olduğunu belirtir.

Yapının doğu cephesi, beş adet mazgal penceresi dışında oldukça masiftir (Res. 4). Bunlardan 0.78 m.x1.80 m. ölçülerine sahip ortadaki üçü ana apsise, 0.50 m.x0.80 m. ölçülerindeki ikisi ise kuzey ve güneydeki yan odalara ait olan pencerelerdir. Duvarın bitimini vurgulayan silmenin sadece güney bölümü günümüze ulaşmıştır.

Kuzey cephe, kilise, camiye dönüştürülürken değişime uğramış, ön kısmı 0.60 m. kalınlığa, 1.50 m. yüksekliğe sahip duvarları ile son cemaat yeri olarak düzenlenmiştir (Res. 4). Üst örtüsü ahşap olan bu bölümün kuzey duvarının ortasında, üst kısmı üçgen şeklinde vurgulanmış basık kemerli bir giriş açıklığı vardır. Bu cephenin ortasında iki sıra kalın silme ile oluşturulmuş sıvri kemerli bir düzen içine alınmış, boyuna dikdörtgen kapı açıklığı bulunur. Bunun batı ve doğusunda alt seviyede 1.31 m.x1.78 m. ölçülerine sahip iki boyuna dikdörtgen pencere yer alır. Üst seviyede ise 0.78 m.x1.80 m. ölçülerinde ikisi batıdaki pencerenin üzerinde, biri ise doğudaki pencerenin üzerinde yer alan mazgal pencereler bulunur. Diğer cepheerde görülen ve duvar bitimini belirten silmeye ise bu cephede rastlanmaz.

Kilisenin batı cephesinin ortasında, üç sıra silmeli sıvri kemer içine alınmış üzeri basık kemerli bir kapı açıklığı bulunur. Ön kısmı ise sonradan kapalı bir bölüm haline getirilmiştir. Kapının iki yanında alt seviyede 0.96 m.x0.74 m. ölçülerinde boyuna dikdörtgen pencereler yer almıştır. Kapının tam üstüne denk gelen kısımda da boyuna dikdörtgen bir pencere bulunur. Kuzey bölümde kalan pencerenin üst seviyesinde bir mazgal penceresi yer alır. Duvarın, yapının üst örtüsü olan beşik çatının oluşumuna uygun olarak yapılmış kuzey bölümünün aksine, güney bölümün batı köşesinin kaide yerleştirmek için yapılması dikkat çekicidir. Olasılıkla orjinalinde kilisenin çan kulesinin kaidesi için yapılmış olan bu bölüm, yapının camiye dönüştürülmesinde de minare kaidesi olarak kullanılmıştır. Doğu ve güney cephede olduğu gibi bu cephede de duvar bitimi silme ile vurgulanmıştır.

Kiliseye hem batı hem de kuzey cephede yer alan kapılar aracılığıyla giriş sağlanır. Doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş iç mekan, altı sütunla üç nefé ayrılmıştır. Her bir arkad sırası üç sütundan oluşmaktadır. Bunlardan batıdaki iki sütun, diğer dört sütun gibi daire kesitli değildir. Orta nefé bakan karşılıklı kısımları, yarımkare halinde sütunlara bitişik ayaklar olarak yapılmıştır.

Yan nefler 2.80 m. genişliğinde sahiptirler. Güney yan nef doğuda apsisli yan oda ile sonuçlanmaktadır. Nefin güney duvarı, kilise camiye dönüştürülürken değişime uğramıştır. Dıştan kemerli belli olan kuzey yan nefteki giriş açıklığının tam karşısına denk gelen bu duvardaki kapı açıklığı, mermerden yapılmış mihrap için kapatılmıştır. Mihrabın hemen yanına da taş malzemeden bir minber yer almıştır. Gerek mihrap, gerekse minber oldukça sade, bezemesizdir. Nefin üst örtüsünü oluşturan tonozun kuzey ve güney alt bölümünde boydan boyanın bir sıra kalın silme, silmeler üzerinde ise beş adet sıvri kemer yer almış, böylece tonoz beş bölüme ayrılmıştır. Bunlardan mihrabın olduğu kısma denk gelen bölüm dilimli kubbe ile vurgulanmıştır. Ancak bu bölümün üst örtüsünün altında kuzey yan nefteki kapı açıklığı bulunan bölümdeki gibi çapraz tonoz olup, yapı camiye dönüştürülürken mihrabın önemini belirtmek için dilimli kubbe haline getirildiği düşünülebilir.

Kuzey yan nefin kuzeybatı köşesinde kadınlar mahfiline ait ahşap merdiven yer almaktadır. Nefin kuzey duvarının doğu bölümünde ise yuvarlak kemerli bir niş bulunmaktadır. Yine bu nefin tonozunun kuzey ve güneyindeki alt kısımlarında silme, silmeler üzerinde ise beş adet sıvri kemer kullanılarak altı bölüm oluşturulmuştur. Bu bölümlerden ortadaki, kapının yer aldığı bölüm çapraz tonozla vurgulanmıştır.

Orta nef 8.20 m. genişliğindedir ve doğuda apsisle sonuclanmaktadır (Res. 5). Kuzey yan nefde ait sütunlar ve başlıklar orijinal olarak korunurken, güney yan nefde ait olanlar onarılmıştır. Bu onarım sırasında başlıklar sade olarak bırakılmıştır. Kuzey yan nefde ait sütunların başlıklar ise mukarnaslıdır. Birbirlerine sıvri kemerlerle bağlanan sütunlar arasında, kemerlerin başlangıç bölgelerinde, konsollar yer almıştır (Res. 6). Bu konsolların sıvri uçlu alt bölgeleri dilimli olarak düzenlenmiştir, üst bölgelerinde ise mukarnaslı bir bordür yer almıştır. Tonoz başlangıcına kadar konsola oturan pilaster bezemesiz olarak devam etmekte, tonoz başlangıcında yine mukarnaslı bir bordür bulunmaktadır. Bu bordürün kalınlığı kadar çıkıntıları bir silme ise orta nefi üç yönde dolaşmakta, böylece duvarların bitimi tonozun başlangıcı vurgulanmaktadır. Dilimli konsollarla başlayan pilastralar tonozda sıvri kemerler oluştururlar. Böylece orta nef dört bölüme ayrılmaktadır.

Orta nefin batı ucundaki ayaklara bitişik sütunlar, kilisenin batı duvarına sıvri kemerlerle, ayak kısımları ise basık kemerlerle bağlanır. Bu kemerler de, sütun ve ayaklar gibi birbirine bitişik olarak yapılmışlardır. Ayaklar arasında kuzey-güney doğrultusunda yer alan basık kemerin ise doğu ve batı kenarlarının çift zencirek motifiyle süslendiği görülür (Res. 7). Bu kemerin üzerinde, yapının kuzey ve güney arkadlarını kemer seviyesinde dolaşan çıkıntıları silme yer alır. Kemerin üst yüzeyinin kuzey ve güney ucu, tonozun içine atılan sıvri kemerin başlangıcı görevini üstlenir. Bu bölüm, orijinalinde de kadınlar ait olan ve günümüzde de aynı amaçla kullanılan tabanı ahşap, galeridir. Galerin kuzey duvarı içinde bu mekana girişi sağlayan basık kemerli kapı, güney duvarında ise sıvri kemerli, merdivenli bir düzen yer alır. Bu üç basamaklı merdiven sayesinde ulaşılan açıklık, güneybatı köşedeki bugünkü minare, orijinalinde ise çan kulesinin kaidesinde bulunan kapıya geçiş sağlamamaktadır. Batı duvarda ise boyuna dikdörtgen formda pencere bulunur.

Orta nefin sıvri kemerler aracılığıyla ayrıldığı, galerinin olduğu bölüm dışında kalan, üç bölümden ortadakının merkezinde, kare planlı, üstte sekizgen, orta nefde ışık sağlamak amacıyla sonradan tonoz içine açıldığı, eşit olmayan kenarları ve yapıda kullanılan mukarnaslardan değişik, oldukça basit mukarnaslara sahip olmasıyla belli olan bir aydınlatma feneri bulunur. Her bir yüzünde pencere açıklıkları olup piramidal külâhla sonuclanmaktadır.

Kilisenin doğu bölümünden ise dıştan duvarla sınırlanmış ana apsis ve yan odalara ait apsislerin oluşturduğu kısım yer alır. 5.60 m. yarı çapına sahip ana apsis yarı kubbe ile örtülüdür. Kubbenin başlangıcı iki sıra silme ile vurgulanmıştır. Apsisin kuzey ve güney duvarı içinde yuvarlak kemerli birer nişe yer verilmiştir. Buna göre güneydeki, kuzeydeki biraz daha büyütür. Apsis ortasında ise üç mazgal pencere bulunmaktadır. Apsisin kuzey ve güneyinde 2.40 m.x2.80 m. ölçülerinde birer yan oda yer almıştır. Simetrik olarak düzenlenmiş, doğuda birer apsisle sonuclanarak odalara girişte kullanılan 0.77 m. genişlik 1.52 m. yüksekliğindeki kapıların, yan neflere bakan batı cephesinde yazıtlar bulunur. Bugün tahrip edildikleri için okunamayan Ermenice yazıtların bulunduğu mermerden lentoların üst kısımları sağır sıvri kemerlerle sonuclanmaktadır. Giriş açıklıklarının oda içlerine bakan cephesinde ise kapılar yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir.

Her iki odanın 1.76 m. yarı çapındaki apsislerinin kuzey ve güney duvarlarında birer niş bulunmaktadır. Bugün caminin kullanılmayan eşyalarının korunduğu bir oda haline getirilen güney yan odanın aynı yöndeki yan duvarında yapının planında bir niş gösterilmektedir. Her iki odanın apsislerinin ortasında birer mazgal pencere yer almaktadır. Kilisenin apsisinde olduğu gibi kuzey ve güney yan odanın apsisinin yarı kubbe başlangıçları da iki sıra silme ile vurgulanmıştır.

Değerlendirme

Paulus Kilisesi için karşılaştırma örneklerini yine aynı bölgede bulunan Anavarza'daki Aziz Georgios ve Theodoros Kilisesi (1111)⁹ (Res. 8), Çandır (Barberon) Kalesi'ndeki Konstabler Sembad Kilisesi (1251)¹⁰ (Res. 9) ve Frenk Kilisesi (10.-13. yy.)¹¹ (Res. 10) oluşturur.

Bu kiliseler, üç nefli bazilikal plana sahip olmalarıyla bölgede Erken Hristiyan Dönemi'nden beri bilinen şemayı devam ettirirler. Ancak bu şemaya dahil nartheks sadece Konstabler Sembad Kilisesi'nin güney cephesinde yer alır. Diğer kiliselerin nartheksleri bulunmamaktadır. Naosun neflere ayrılmışta da farklı plandaki desteklerin kullanıldığı dikkat çeker. Bunlardan Anavarza'daki kilisenin neflere ayrılmış kare planlı ayaklarla, Tarsus'da ise sütunlarla sağlanmıştır. Günümüze ulaşmamasına rağmen Çandır örneğinin de Anavarza gibi ayaklara sahip olduğu kabul edilmektedir¹². Çandır dışındaki diğer kiliselerin batı cephelerinde ve tüm kiliselerin güney cephesinde yer alan kapı açıklıklarıyla naosa giriş sağlanmıştır. Güney ve batı cepheleri tahrif olduğu için Çandır ve Frenk kiliselerinde tespit edilememekle birlikte, güney cephede Tarsus'da üç, Anavarza'da iki ve her iki kilisenin batı cepheinde ise ikişer pencereye yer verilmiştir.

Bu kiliselerin ortak özelliklerinden biri de apsisin bulunduğu bemanın kuzey ve güney yanında yer alan yan mekanlardır. Bu yan mekanlar doğu yönde birer apsisle sonuçlanır. Ana apsis ve odalara ait apsisler doğuda, dıştan düz bir duvarla sınırlanmıştır. Bu özellikteki kiliseler –ana apsis ve yan odaların doğu duvarlarının ya da ana apsis ve yan odalara ait apsislerin dıştan sınırlandırıldığı– hem Suriye'de hem de Kilikia ve Isauria'da Erken Hristiyan Dönemi'nde yapılmıştır¹³. Bu yan odaların üstlendikleri işlevler farklıdır. Erken dönemde yapılan Suriye kiliselerinde genelde güney yan oda Martyrium, kuzey yan oda ise Sakristi ya da Vaftiz Odası olarak kullanılmıştır¹⁴. Kilikia ve Isauria Bölgesi'nde de buna benzer uygulamalar vardır¹⁵.

Yan odalar, tonoz örtülü, doğuda apsis ve bu apsisde pencere açıklıklarına sahiptir. Ana apsite pencere açıklıklarına sahiptir. Bunlardan Tarsus ve Çandır örneklerinde pencereler mazgal, Anavarza ve Frenk'de ise boyuna dikdörtgendir.

Ana apsisin kuzey ve güney duvarı içindeki nişler de bu kiliselerde görülen bir diğer ortak özelliklektir. W. Bachmann *in situ* olarak bulunamamış olmasına rağmen Ermeni kiliselerinde vaftiz havuzunun bema duvarlarından birinde niş olarak yer almış olmasını gerektiğini belirtir¹⁶. R. W. Edwards ise ana apsis kuzey ve güney duvarı içinde nişler

⁹ Edwards 1982, 156 vd. Res. 1, 2-7; Edwards 1983, 128 vd. Res. 19-29.

¹⁰ H. Hellenkemper, Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien (1976) 276; F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien I-II (1990) 183; Edwards 1982, 161 vd. Fig. 1, 8-12; J. Gottwald, "Die Kirche und das Schloss Paperon in Kilikisch-Armenien", *ByzZ* 36, 1936, 86 vd. 93 Çiz. 3.

¹¹ Edwards 1983, 123 vd. Res. 1, 2-9.

¹² Hellenkemper, age. 238.

¹³ Örnekler için bk. S. Hill, The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria (1996) Res. 2-3, 14, 24, 26, 34, 36, 38, 53, 56.

¹⁴ G. Descoedres, Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten (1983) XVI vd.

¹⁵ A. Aydin, Emirzeli: Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauen Kilikien (1998) 80 vd.

¹⁶ W. Bachmann, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan (1913) 57.

olmasının Ermeni Mimarisi'nde yaygın olduğunu ve bu özelliğin Kilikia'daki Ermeni Dönemi'ne ait kiliselerde de görüldüğünü vurgular. Ona göre bu nişlerden kuzeydeki, dini törende kullanılan eşyaların, güneydeki ise ekmek, şarap ve kutsal kitabı konulması için kullanılmıştır¹⁷. Doğu cephe Anavarza dışındaki örneklerde sadece pencere açıklıkları bulunan masif bir yapıya sahipken, Anavarza örneğinde yan odalar ve ana apsisin arasında kalan ara bölüm nişlerle hareketlendirilmiştir. Frenk'deki kilise dışında diğer kiliselerde malzeme çift kabuklu düzgün kesme taştır.

W. Bachmann, Ermeni kiliseleri için önce ahşaptan, sonraları taştan yapılan çan kulelerinin, tipik özelliklerden biri olduğu görüşündedir¹⁸. Paulus Kilisesi'nin güneybatı köşesinde yükselen minarenin yerinde böyle bir çan kulesi düşünülebilir.

Kilisenin 19. yy.'da yayınlanan fotoğraflarında yapı iç ve dıştan küçük kesme taşılı ve derz araları vurgulu olarak görünmektedir. Genelde bu tür derz aralıyla belirtilmiş duvar yüzlerinde sıva izlerine rastlanması sıvalı, hatta belki de fresk tekniğinde bezemeye sahip bir iç mekan olduğunu düşündürür¹⁹. Nitekim Anavarza'daki Aziz Georgios ve Theodoros Kilisesi'nde (1111) iç mekanın fresk tekniğinde bezemeye sahip olduğu kabul edilmektedir²⁰.

Yapının süsleme unsurları dış cepheerdeki pencere kenarlarında sivri kemerler oluşturan silmeler, konsol ve sütun başlıklarındaki mukarnaslar ile orta nefin batısındaki kemerin kenarlarındaki çift zencirek motifidir.

Mukarnas, İslam Sanatı'na özgü olduğu kabul edilen üç boyutlu bir bezemedir. Kökeninin²¹ ve ilk örnek sorununun çözümü güç olan mukarnasın uygulandığı erken tarihlî yapıların yoğun olduğu bölge Türkistan-Azerbaycan-İran olarak verilir. Anadolu'da Selçuklularla birlikte kullanımı görülen mukarnas, yapıların en çok portallerinde, türbe cephelerinde görülür²².

Mukarnasın, İslam dünyasıyla Ortaçağ'da gelişen ilişkiler sonucunda Ermeni Mimarisi'nin, oradan da Kilikia'daki Ermeni Mimarisi'nin, süsleme programına alındığı düşünülür²³.

Kilikia'da yapılmış Ermeni Dönemi'ne ait kiliselerden Çandır Kalesi'ndeki Konstabler Sembad Kilisesi'nin (1251) güney portalinde mukarnaslı süsleme yer almıştır²⁴.

¹⁷ Edwards 1982, 156 dn. 5.

¹⁸ Bachmann, age. 57.

¹⁹ Hellenkemper - Hild, age. 94.

²⁰ M. Gough, "Anazarbus", AnatSt 2, 1952, 126.

²¹ S. Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı (1987) 99. S. Ögel mukarnasın kökenini İran ve ilk örneklerini burada yapılan 11. yy.'a ait camilerin geçiş ögeleri olarak verir.

²² A. Ödekan, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 2 (1997) 1306-1307 bk. "Mukarnas". Arap Ata Türbesi (978), Ardistan (1055-1056), Gülpayegan (1104-1127) ve İsfahan (1072-1092) Mescid-i Cumaları'nda, Merv'deki Sultan Sencer Türbesi (1157) mukarnasın kullanıldığı ilk örneklerdendir. Anadolu'da ise Kayseri Gevher Nesibe Sultan Medresesi (1205-1206), Kayseri Sultan Hanı (1232-1236), Kayseri Huant Hatun Camisi (1238), Konya Sahip Ata Camisi (1259), mukarnasın kullanıldığı bazı önemli örneklerdir.

²³ Hellenkemper - Hild, age. 94.

²⁴ Edwards 1982, 161 vd. Res. 12; Hellenkemper, age. 239 vd.

Kiliselerin dış cephelerindeki kapı açıklıklarını sıvri kemerle vurgulayan silmeler de, dış cephelerde hareketlilik sağlamak amacıyla Ermeni ve Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde kul lanılmıştır²⁵. Kilikia'da ise Erken Hristiyan Dönemi'ne ait kiliselerden Çatiören Kilisesi²⁶, Tapureli B Kilisesi, Öküzlü Transept Kilisesi ve Kanlıdivane IV Numaralı Kilise'nin kapı çerçevelerinde²⁷, yine Ermeni Dönemi'ne ait yapılardan Çandır yakınlarındaki Kilise Kalesi (1241) ve Gözne yakınlarındaki Sinap Kalesi (13.-14. yy.) portallerinde²⁸ bu tür silmeler vardır.

Geometrik motifler içinde sayılan çift zencirekli bir bordür, kilisenin orta nefinin batisındaki enine kemerin doğu ve batı kenarlarında yer alır. Anadolu'da Tokat (Pazar) Hatun Han (1238) portali köşe sütunlarında²⁹, Amasya Sultan Mesud Türbesi (14. yy.)³⁰ kuzey cephe köşelerinde aynı tarzda çift zencirek motifine rastlanır. Yine Kilikia'da Çandır yakınlarındaki Kilise Kalesi Manastır Kilisesi'nin (1241) kuzey cephesindeki kapı çerçevesinde de bu motifin kullanıldığı görülür³¹.

Tarsus'da Erken Hristiyan Dönemi'ne ait çok sayıda kilisenin olması gerektiği düşünülmekle birlikte, kaynaklarda adı geçen kilise sayısı azdır. Bunlarda Petrus Kilisesi ve Maurikios (582-602) zamanında yenilenen Paulus Kilisesi'dir. Bunların dışında 12. yy.'a ait Hagia Sophia, Paulus'un mezarı üzerine yapıldığı kabul edilen Paulus Kilisesi ile, 14. yy.'da yapıldığı düşünülen ve bugün hala cami olarak kullanılan bir başka Paulus Kilisesi'nin varlığından söz edilir³².

4. yy.'dan beri Bizans İmparatorluğu ile ilişki halinde olan Ermeniler, 10. yy.'da tamamen Bizans'a bağlanmış ve İmparatorluğun doğu sınırlarında, Bizans için doğal bir tampon bölge oluşturmuşlardır. 1021'de Doğu Anadolu'ya Selçuklu akınlarının başlamasıyla, özellikle Ani ve Vaspuragan bölgelerinden Orta Anadolu ve Kilikia'ya yoğun bir şekilde Ermeni göçü yaşanmıştır. 1071 Malazgirt sonrasında Selçuklular'ın Anadolu'ya egemen olmaları ve daha sonraları 1097'de Haçlılar'ın gelişyle birlikte Kilikia'da ortaya çıkan yönetim boşluğu Ermeniler'in bu bölgede 11. yy. sonundan 14. yy. ikinci yarısına kadar ki zaman içinde küçük bir krallık kurmalarını sağlamıştır³³.

11. yy. sonunda Ermeni Ruben Çukurova'da, Hethum'un oğlu Oşin ise Orta Toros Bölgesi'nde egemendir. Oşin'in merkezi Lambron (bugün Çamlıayla) Kalesi'dir³⁴. I. Haçlı Seferi (1096) ile birlikte Tarsus da diğer önemli Doğu Kilikia şehirleri Adana, Misis gibi

²⁵ Ermeni ve Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait örnekler için bk. Bachmann, age. Lev. 10, 21, 47, 67.

²⁶ Hellenkemper - Hild, age. Res. 95.

²⁷ Hild - Hellenkemper, age. Res. 206, 322, 374.

²⁸ Hild - Hellenkemper, age. 386, 411-412.

²⁹ Ögel, age. Lev. XXVI Res. 49.

³⁰ Y. Demiriz, Osmanlı Mimarısında Süsleme I, Erken Devir (1300-1453) (1979) 28 Desen No: 17 c.

³¹ Edwards 1983, Fig. 90.

³² Langlois, age. 44 vd. Ayrıca diğer kiliseler için bk. Hild - Hellenkemper, age. 436 vd.

³³ C. Mutafian, "Königreich Kilikien Zuflucht und Neubeginn", bk. Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur (1995) 175 vd.

³⁴ M. Chahin, The Kingdom of Armenia (1987) 274 vd.; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi I, çev. F. İslitan (1986) 57; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. İslitan (1995) 350; Urfali Mateos Vekayı-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) çev. H. D. Andreasyan (1987) 192 dn. 215'de ayrıca Oşin'in kardeşi Bazuni'nin de Tarsus'a egemen olduğu belirtilmektedir.

Ermeni ve Bizanslılar arasında el değiştirmeye başlar. Ancak bu el değiştirme sırasında adı geçen Ermeni hükümdarları içinde Oşin ismine rastlanmaz³⁵. 1233'de Tarsus, Selçukluların kuşatmasıyla karşılaşır. 1266'da Memluklerin şehri ele geçirmesiyle bu defa Tarsus, Memlukler ile Ermeniler arasında el değiştirmeye başlar.

Bu arada zaman zaman kaynaklarda Ermeni hükümdarlarının asıl merkezi Sis olmasına rağmen, Tarsus'daki kiliselerde gerçekleşen taç giyme törenlerinden bahsedilir. Böyle bir tören 1308'de Hagia Sophia'da Oşin için yapılmıştır³⁶. Onuç yıl süren egemenliği sırasında Oşin'in (1307-1320) birçok kilise ve kale onarımı ve yapımını gerçekleştirdiği, özellikle de Tarsus'da çok görkemli bir kilise yaptırdığı, bu kilisenin bugün cami olarak kullanıldığı aktarılan bilgiler arasındadır³⁷.

Genel kanı, Kilikia'daki Ermeni Dönemi'ne ait kiliselerin gerek bezeme, gerek planları açısından Ermeni Mimarisi'nin zenginliğini, çeşitliliğini ve kalitesini göstermediği, yapıların Ermeni Mimarisi'nin karakteristik özelliklerini tümüyle yansıtmadığı yolundadır³⁸. Ancak hükümdar ya da yakın çevresi tarafından yaptırılan kiliselerin üç nefli, bazilikal planda olması, yani ortak bir plan özelliği göstermeleri dikkat çekicidir. Daha çok Sis, Anavarza, Korykos gibi yerleşimlerde savunma amaçlı yapılan kaleler içinde küçük kiliselere (şapel) yer veren Kilikia'daki Ermenilerin, ilk büyük ulusal kilisesi I. Toros tarafından 1111'de Anavarza'da yaptırılan kilise ile ortak plan özellikleri gösteren kiliseler geleneğinin başladığı kabul edilir³⁹. Çandır Kalesi'ndeki Konstabler Sembad Kilisesi de Konstabler Sembad tarafından ailesine yani Hethumlar'a saygı için 1251 yılında yaptırılmıştır⁴⁰.

Paulus Kilisesi'nin güney yan odasının kapısı üzerinde yer alan silik yazıt V. Langlois tarafından okunmuştur. Yazıtta kiliseyi yaptıran kişi olarak Oşin ismini belirleyen Langlois, yapım tarihi olarak da 14. yy.'ı verir⁴¹.

I. Toros'un Anavarza'da yaptırdığı kilise ile başlayan ve Konstabler Sembad'ın Çandır Kalesi'ndeki kilisesi ile devam eden geleneğin Tarsus'daki, yine bir hükümdar tarafından yaptırılan bu kilise ile sürdürdüğü düşünülebilir⁴².

³⁵ Chahin, age. 277; Ostrogorsky, age. 338, 350; Hild - Hellenkemper, age. 432 vd. Urfali Mateos, Lambron Kalesi'ne egemen Oşin'in torunu, aynı adı taşıyan Oşin'den Lambron Kalesi senyörü olarak bahsetmektedir, ancak Tarsus ile bağlantısını kurmamaktadır bk. Urfali Mateos, age. 306 dn. 39. Yine Hethum soyundan bir başka Oşin (1210-1264) ise Korykos Beyi olarak geçmektedir bk. Hild - Hellenkemper, age. 316; J. Gottwald, "Burgen und Kirchen in mittleren Kilikien", ByZ 41, 1941, 101.

³⁶ Hild - Hellenkemper, age. 433 kaynaklar için bk. dn. 170, 194, 198.

³⁷ Rother, age. 45; Chahin, age. 290 vd.

³⁸ A. Khatchatrian, "Armenien", RBK I, 1966, 324; Hellenkemper, age. 276; Hellenkemper - Hild, age. 93.

³⁹ Hellenkemper, age. 276; Hellenkemper - Hild, age. 93.

⁴⁰ Hild - Hellenkemper, age. 374; Gottwald, age. 95 vd.

⁴¹ Langlois, age. 47. Yazıtın tercümESİ şu şekilde verilmektedir: "Burası Allah Kapısı olup doğrular içindir. Ve semavi meskendir. Günahları af eden Allah, Ermeniler Kralı Oşin'i muhafaza et."

⁴² Chahin, age. 290 vd.; Hellenkemper - Hild, age. 93; Hild - Hellenkemper, age. 437; B. Kasbarian - Bricout, L'Arméno-Cilice Royaume Oublié (1982) 38; Gottwald, age. 94. Buna karşın Enlart, age. 377'de 1102 yılından önce var olan Aziz Paulus Katedrali'nin iki yıldan beri Latin Piskoposu'nun merkezi olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca kilisenin Haçlılar tarafından 1102 yılından önce yapıldığına ait bir görüş de bulunmaktadır. Buna göre yapı, Kuzey Fransa'daki Romanik tarzdaki kiliselerin sade bir benzeridir. bk. Runciman, age. III , 318.

Kilisenin camiye ne zaman dönüştürüldüğü kesin olmamakla birlikte Ramazanoğulları Dönemi'nde bu değişikliğin gerçekleştiği kabul edilir⁴³. Ancak bunu kanıtlayacak herhangi bir yazıt kilisede yoktur.

Az sayıda ve dar olan mazgal pencereleri, destek olarak kullanılan sütunların geniş kesitli oluşları, sütun aralarının sivri kemerli oluşu, içe tonoz dışta çatı olarak belirlenen çift kabuklu üst örtüsü ile Paulus Kilisesi, Ermeni Mimarisi'nin özelliklerini yansımaktadır⁴⁴.

R. W. Edwards, Kilikia Bölgesi'ndeki Ermeni Dönemi'ne ait kiliselerin ortak özelliklerini şu şekilde belirtmektedir: Boyut ve taş işçiliği açısından benzer özellikler gösteren bu yapıların duvarları çift kabukludur. Bemanın iki yanında odalar bulunur. Batı cephede nartheks ve avlu yoktur. Önemli kişiler tarafından yaptırılmışlardır. Bemanın kuzey ve güney duvarı içinde birer niş yer alır⁴⁵. Bu belirtilen özelliklerin çoğu, aynı bölgedeki Erken Hristiyan Dönemi'ne ait kiliselerinde özellikleridir.

Paulus Kilisesi'nde mukarnasın süsleme ögesi olarak kullanımı, çift zencirek motifi ve dış cepheleri hareketlendiren kapı açıklıklarını çevreleyen silmeler (burada sivri kemer biçiminde kendini göstermektedir) Ermeni ve Anadolu Selçuklu dönemlerine ait unsurlardır. Yine kapı çerçevesinde silmeler, çift kabuklu duvar örgüsü, doğuda duvarla sınırlanmış apsis ve yan odalar ise bölgedeki Erken Hristiyan Dönemi'ne ait kiliselerin özelliklerini yansımaktadır.

Sonuç olarak, birçoğu günümüze ulaşamamakla birlikte Kilikia'daki hem Erken Hristiyan Dönemi'ne ait kiliselerin, hem Ermeni, hem de Anadolu'daki yapıların mimari ya da süsleme özelliklerini yansıtan, bölgedeki diğer hükümdar ya da yakın çevresi tarafından yaptırılan kiliselerle ortak plan ve süsleme özellikleri gösteren, büyük bir olasılıkla Aziz Paulus adına Oşin tarafından 14. yy.'ın ilk yarısında yaptırılan kilise, yani Tarsus Aziz Paulus Kilisesi, bugünkü bilgilerimiz ışığında I. Toros'un Anavarza'da başlattığı, Kostabler Sembad'ın ise Çandır Kalesi'nde yaptırdığı kilise ile devam eden bir geleneğin Tarsus'daki önemli bir temsilcisi, Ermeni Dönemi'ne ait Kilikia Bölgesi kiliselerinin araştırmasında ışık tutabilecek bir yapıdır.

Kısaltmalar

Edwards 1982	R. W. Edwards, "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", DOP 36, 1982, 155-176.
Edwards 1983	R. W. Edwards, "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia: Second Report", DOP 37, 1983, 123-146.

⁴³ Altay, age. 99. Yapının camiye çevrildiği dönem 14. yy. sonları-15. yy. başları olarak verilir.

⁴⁴ Bachmann, age. 53 vd.; M. Ahunbay, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 1 (1997) 537 vd. bk. "Ermeni Mimarlığı ve Sanatı".

⁴⁵ Edwards 1982, 155 vd.

Summary

The church of St. Paul in Tarsus

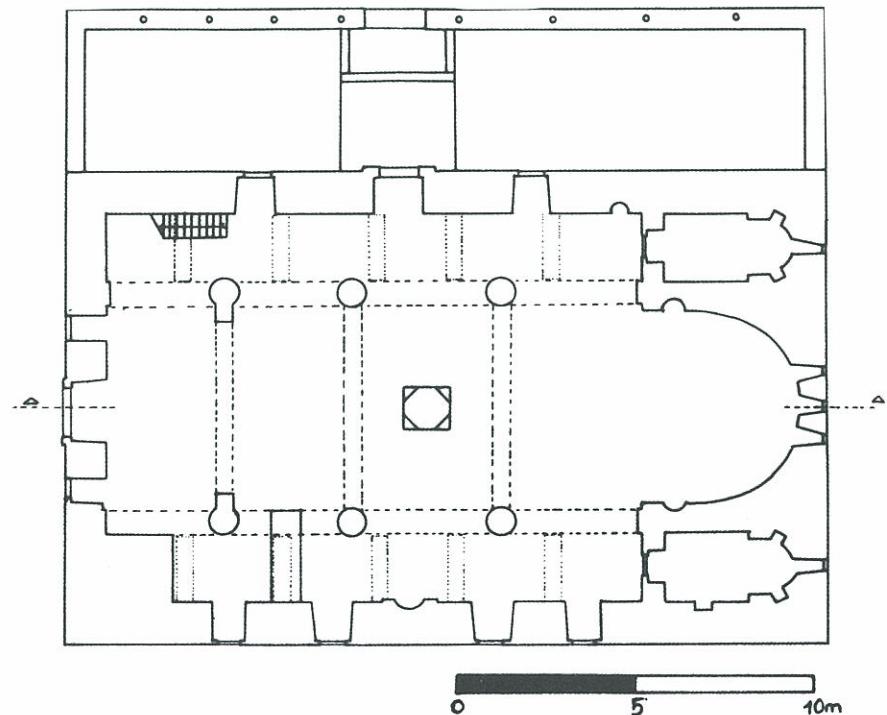
The Eski Camii (Old Mosque) is situated in Tarsus, northeast of the Makam Camii. It was originally a church, which was later converted into a mosque. Its floor is about 1.20 meters below the surrounding ground level of the city center. The building is representative of the basilica type. In the middle of the western, southern and northern walls there is a single door, each of these doors have pointed arches with astragals. When the church was transformed into a mosque, the west door was walled up.

The church-mosque consists of a nave and two aisles, on either side the nave is separated from the aisles by a row of three round pillars. The capitals of these pillars are decorated with simple stalactite work (muqarnas), and show the clear influence of Islamic architecture. The nave is divided into four pointed barrel vaults and the aisles are thus divided into six vaulted bays. A simple moulding separates the walls from the pointed barrel vault. The whole building is covered by a saddle roof. In the middle of the eastern end there is an apse which is flanked by two ancillary rooms. The apex of the apse has three slit windows, and in the lateral walls there are semicircular recesses. The ancillary rooms have semicircular apses and also slit windows, and the doors from these ancillary rooms open to the aisles.

Above both doors to these ancillary rooms are smooth ashlar masonry slabs bearing inscriptions. On the inscription above the southern door, King Oshin, ruler of Lesser or Cilician Armenia from 1308 – 1320, is mentioned as the founder of this church dedicated to St. Paul. Thus the church may have been built or rebuilt in the first half of the fourteenth century. Other examples of this type of church building are St. George and Theodore at Anazarbus of 1111, the church of Constable Sembad at Peperon, today called Candır Kalesi, of 1251 and the church at Frenk which dates from the 10th -13th centuries. All these churches have several common features. Firstly, the type of basilica and the apse flanked by two adjacent rooms, these features are to be found in Cilicia from the early Christian period. Secondly, the circular moulding around the doors is significant, showing the influence of architecture from the Kingdom of Greater Armenian in the Caucasus. Thirdly, the simple muqarnas (stalactite work) of the impost capitals, the corbels, and on the capitals of the columns are characteristic of Islamic ornamentation. This style was introduced into the architecture of Greater Armenian and also into Turco-Islamic architecture. One can say that the Eski Camii (St. Paul's Church), together with the other churches mentioned above, form a significant group within the Christian religious architecture of the Kingdom of Lesser or Cilician Armenia.

Res. 1 Aziz Paulus Kilisesi (Eski Camii) genel görünümü.

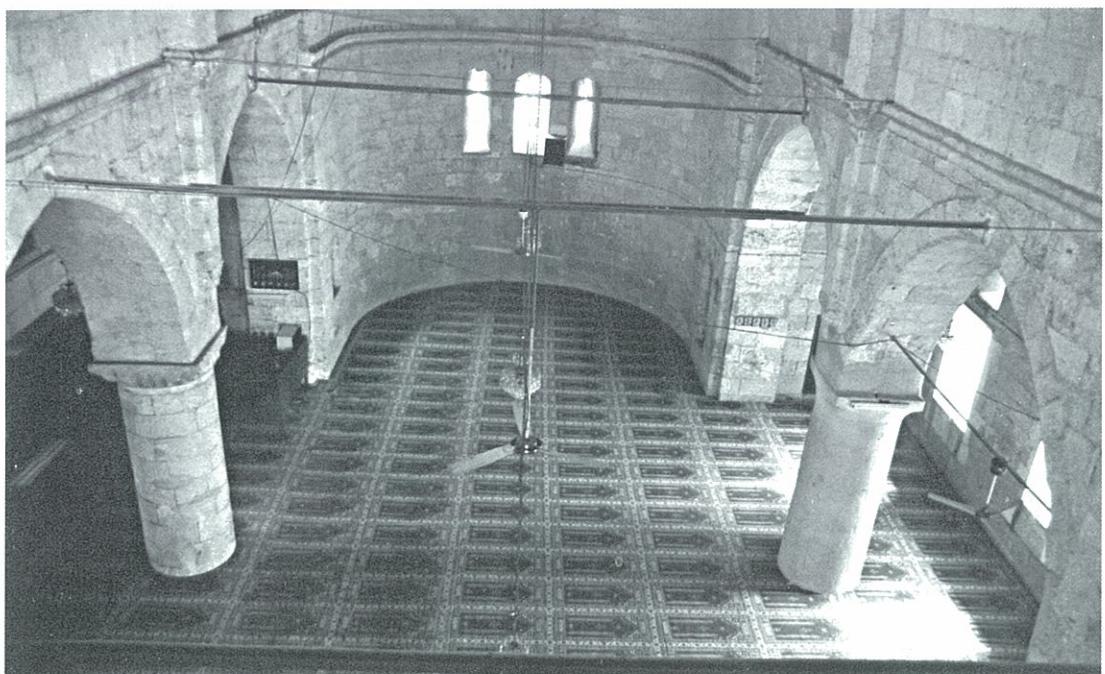
Res. 2 Aziz Paulus Kilisesi (Eski Camii) planı (Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü'nden alınmıştır).

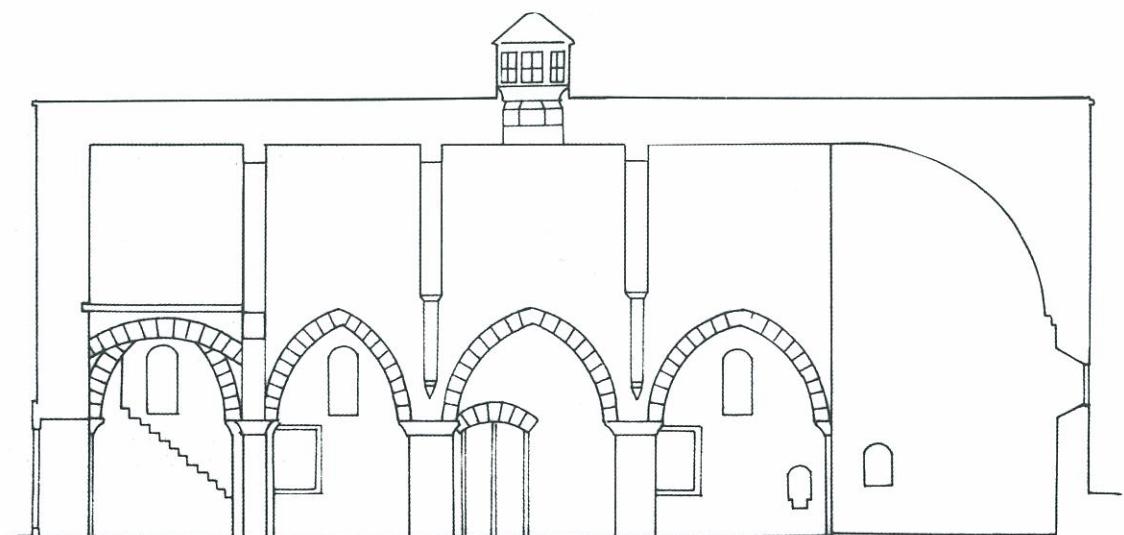
Res. 3 Kilisenin güney cephesi.

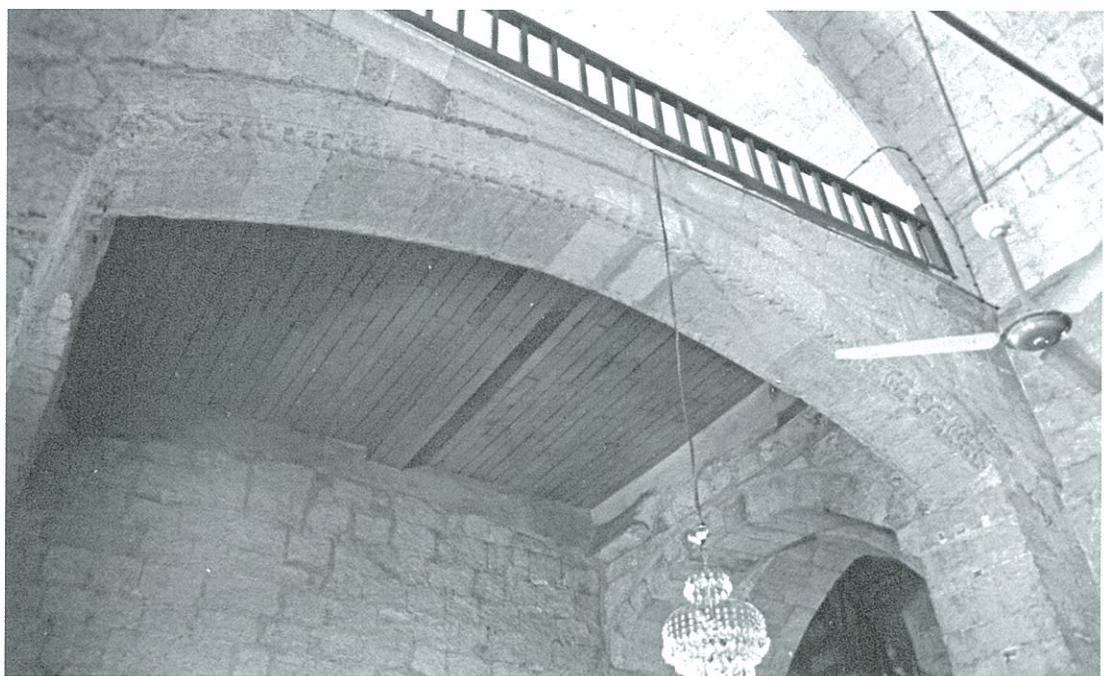
Res. 4 Kilisenin doğu cephesi.

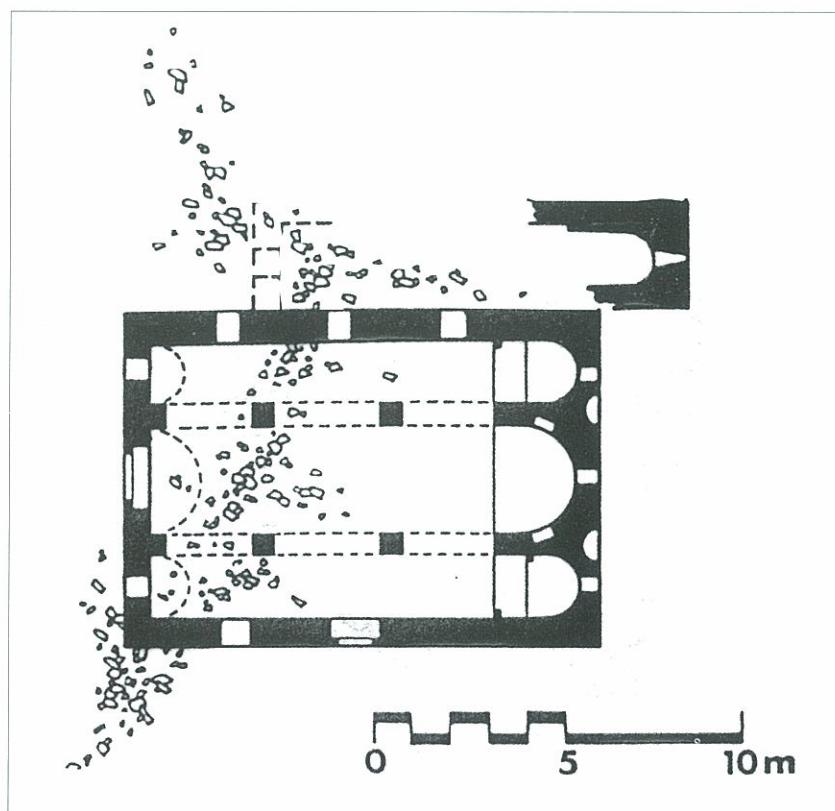
Res. 5 Kilisenin orta nefinin görünümü.

Res. 6 Aziz Paulus Kilisesi (Eski Camii) kesiti (Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü'nden alınmıştır).

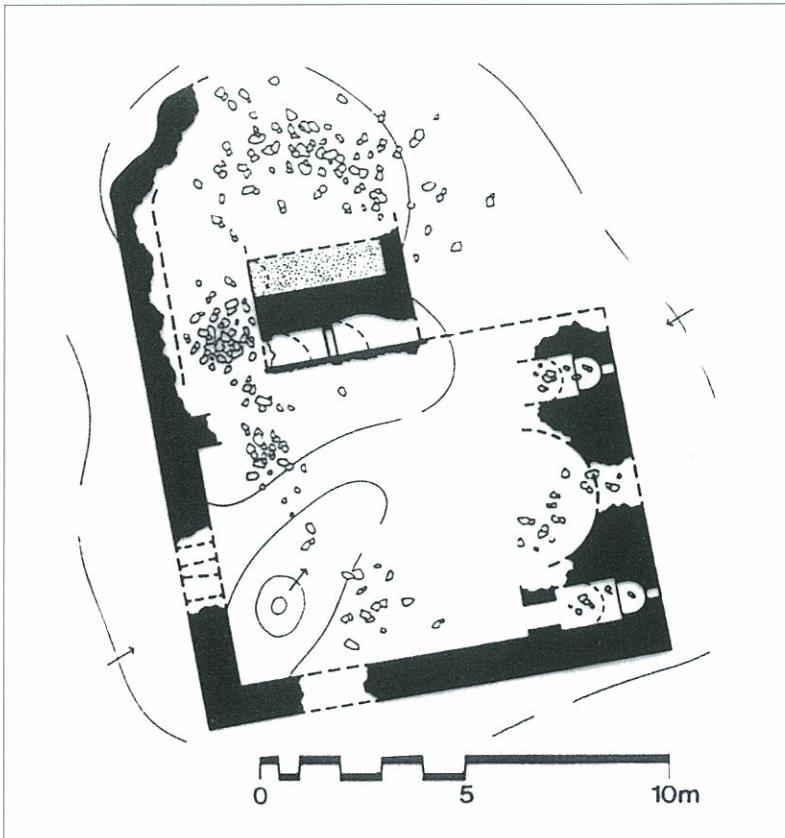
Res. 7 Kilisenin orta nefi batı ucundaki çift zencirek motifli kemer.

Res. 8
Anavarza Aziz
Georgios ve
Theodoros
Kilisesi planı
(Edwards 1982 Fig. 1).

Res. 9
Çandır Kalesi Konstabler
Sembad Kilisesi planı
(Edwards 1982, Fig.1).

Res. 10
Frenk Kilisesi planı
(Edwards 1983, Fig.2).